

Дубно дээш

Кезек оолдар шаанда поварлап чораан Чудуруктун эрес-дидимин чугаалажы берген.

— Кылаштап-даа чорда, маннап-даа чорда суггур чаъс ышкаш, сыылаан пулемёт, автомат-даа огу, кырындан кээи частыр шраннель октуң бузундулары-даа дегбес, элдеп кижн. Черле кижиге дегбес ок бе дээрге, онгуга чыткан улус безин октан өлүп турду.

— Немецтерин боолаарда бис ышкаш чыдып албайн, тура боолаар чаңчылдыг төл боор. А сыылаан октар оон чок болза шинелинниң эдээн чире алгаш баар, чок болза бөргүнгө дээр...

Улгады берген дайынчылар Тываның тараа-быдаазынын дугайың, бо черниң агаар-бойдузунуң чымчаан чүве арттырбайн коптарган олурган.

— Чаа, бичин ооргаланып чыдар-дыр ийин — дигеш, Седип-оол Ак өжер деп барган ыяштарга буду-биле дээпкен. Сылдыстыг дээрже муң-муң хензиг отчугаштар уjugууп үнген.

— Тожуга аннап чорааның сактын келдин бе? — деп, чаа кылаштап келген Дөңгүр-Кызыл айтырган.

Чир-шоң дүжүл-ле турар уругларның одааның ча-

мында оолдарның хөйү-даа аажок. Өске эскадроннардап безин кончуг эрлер мында чыылган.

Капитан Кечил-оол дайынчыларын хей-аът кирип, одагдан одагже бастырын турган. Уруглар одаанын чанынга келгеш:

— Мында чүү болуп турар чүвөл?— деп, каттырым-зай аарак айтырган.

— Кудаса белеткенип турар чүве эвеспе — деп, старшина Санчат-оол баштактанган.

— Кымны кым кудалаары ол ирги?

— Бистиң Сынаавысче Ахмеджановтуң эскадронундан дүү олурар кыргыс оол даңгаар карак базап турар апарган ийин бо. Чүү-ле болур болду...

— Бистиң кызывысты кудалап аппаарыңга, Тывага келгеш, Сынаанын ада-иези «Уруувус кайыл?» деп айтырар болза, чүү деп харыылаар кижжи мен?— дигеш, капитан Кечил-оол уламчылаан:— Бистиң оолдарывыстын безин аразында Сынаа, Байлак, Норжун сугларже карак базап турар оолдар эндерик болдур ийин. Кыстың херээ — кымны шилип алыры...

Эргенинде 31-ги полк 29-ку аъттыг-шериг, 10-гу адыгжы полктар-биле кады Покровское суурну хостаан. Оон соонда Пахарельцы, Панталия суурлар хостаттыган.

Пахарельцы суурну хостап турда, Каа-Хем чурттуг Тоютчук өөрү-биле кады дүнеки хайгыылга чорааш, ээп кел чыда, дош адаанче кире берген. Немецтер ону туткаш, Панталия суурга апарган. Аьш-чем салгаш, фашистер Тоютчуктан шериг чажыдын чугаалап бээрин негээн. Маадырлыг тыва эки турачы «Немец чагдан орус чочак-тараа тоткур» дигеш, фашистерге чаңгыс-даа сөс сөглөп бербээн. Көгүдүп чадашкаш, шаажылаарга-даа чүве чугаалавас боорга, Тоютчукту немецтер боолап өлүргөн.

Февраль 11-де Сурмичи суурга ызыртынары берге

апарган. Дайзын эртенгиниң 10 шакта баштайгы контратаканы эгелээн. Ону 31-ги полк ойтур шаап шыдаан. 12 шакта (хүндүскүнүң) база бир контратака кылган. Улуг бергедээшкинге таваржып тургаш, полк бодунуң эжелеп алган черин бербээн.

— Эжим командир, немецтер мырынай думчуум адаанда келди!— деп, ындыкы камгалалда чыткан Өвүр чурттуг Мезил-оол алгырган.

Улуг лейтенант Бүрзеккей дөңмээниң кырынга туруп келгеш:

— Раз так, эгелээр-дир. Отту ажыдыңар!— деп, командылап-ла дүжүргөн.

Эки турачыларның пулемёттары өлүмнүг октарын тарбыдап-ла эгелээн. Удур-дедир аткылажышкын чартык шак дургузунда үргүлчүлээн. Немецтер шыдашпайн дезипкен. Дөртен ажыг фашист өлүмүн Сурмичиниң теректериниң баарынга тыпкан. Ылчалза-даа оларның өлүмү эки турачыларга халас барбаан.

— Чылбак биле Мөңгештей өлүрткен, Мезил-оол аар балыглаткан, Дөңгүр-Кызылдың дөңмээнче граната бузундузу кире берген — деп, дайынчыларның бирээзи командирге илеткээн.

Немецтерниң талазын дураннап көргөш, улуг лейтенант Бүрзеккей:

— Ам база белеткени бердилер — деп, өөрүнге дамчыткан. Ол чарыкта танкылар даажы дыңналган.

— Ол-дур... чүгле холга боо тудуп шыдавазым хараанданчыг-дыр — деп, аар балыглаткан Мезил-оол чугааланган. Ынчангаш ол хөрөк карманнарындан бирле чүвени ээлбес холдары-биле дилеп эгелээн.

— Билдириишкиним бо. Мону чараштыр бижиир дээш, ийи-үш-даа катап дүжүрүп бижээн мен. Номчуп берем — деп, ол Үдүмбараадан дилээн. Үдүмбараа номчуп бадырган.

«Тываның № 1 отрядының нам организациязынга дайынчы Мезил-оолдан.

Бо өргүүделди Тываның бир дугаар отрядында нам организациязынга киирерим ужуру болза, мени намның кызыл хүрээленинге киирип алырын бюро кежигүннеринден болгаш бүгү кежигүннерден күзеп, дилеп тур мен.

Бодумнуң аңгы байдалым: 1919 чылда төрүттүнген мен, аңгы төөгүмде лама, хам, дүжүмет чорбаан. Мал, тараа ажылдыг улус чүве. Адам ады Сендижик. Шииттирип, доңгуттуруп чорбаан мен.

Шеригге 1941 чылда келген мен. Шеригниң сагылгачурумун шыңгыы сагып келген мен, дарга-командирлерниң дужаал-айтышкынын хажык чок, өй-шаанда күүседип келген мен.

Нам кежигүнүңге кирип алгаш, намның сагылгачурумун быжыг тудуп чорааштың, немец эжелекчилерни туюлунга чедир чылча шаварынга беленимни дангырагладым.

*Өргүүделдин ээзи Т. Мезил-оол.
1943 чылдың ноябрь 5».*

— Нам кежигүнү адымны ышкынмаан мен. Чонувуска дамчыдар силер — деп, Мезил-оол ызырнып чыда чугаалаан. Үш минута хире чугааланмайн чыткаш, Мезил-оол база катап бажын ковайтып келген.

— Фронтуже кел чыда, Борбак-Хаакка тургаш, чогааткан шүлүүм бар, дыңнаар силер бе? — дигеш, ол өскен-төрээн Өвүрүнүн Кадый-Бажы, Дөргүннү бодунун салымынга холбап бижээн шүлүүн арай деп чыткаш, төнчүзүңге чедир номчаан.

Хараганныг Кадый-Бажы
Караңайнып чыдып калды.
Хамык чоннуң херээ дээштиң,
Хая көрбейн халдып-латтым.

Көктүг-шиктыг Дөргүн-Бажы
Хөлбеңейшии чыдып калды.
Хөй-ле чоннуц херээ дээштиң,
Хөөкүй бодум чоруп-латтым...

Ооң соонда Мезил-оол бажы бир халаш кынгаш, олчаан көдүрүлбээн...

— Белеткениңер! — деп, Бүрзеккей командир дужааган.

Немецтер бо удаада ортузунга үш танкылыг халдап кирген. Көвүрүгнү кешкеш, каң куяк машиналар бирээзи балыгланган сес дидим пулемётчуларже углапкан. Баштайгы контратака үезинде дайзынга билдиртпээн старшина Дажы-Серенниң танкыга удур чепсээниң расчеду адып эгелээн.

Бирги танктан ыш үнген соонда бичии маңнап чоруй, кудуруун сүрген ыт ышкаш, чаңгыс черге долганып чоруй доктаай берген. Немец командылал чериниң танкыга өлүмнүг ок адып турар черниң туружун билип-ле алганы ол боор он, доп-дораан ол угже миңалар сыыгайны берген.

Өлүп калгылаан эштериниң пулемедун бодунга чыпыр тургузуп алгаш, Түметей Оюн ийи пулеметтан немецтерни кыргый адып чыткан. Түметей — тыва эскадроннуң эң узун болгаш мөге-шыыраа дайынчыларынын бирээзи. Ооң мөге-шыыраан мындыг факт бадыткап турар.

Өскен-төрээн чери Чагытай хөл кыдыынга ополчен шериинге тургаш, Түметей өөрү оолдар-биле эмдик аът өөредип турган. Ооң мунуп чораан аьды аксымнааш, хөл кыдыында дөңгеликтер аразынче хап кире бергеш, кээп дүшкен. Ол өйде Түметейниң солагай талакы буду эзеңгиге ызырны берген. Айыылга таварышканын биле тыртып кааш, ол аьттың ийи холун бажы-биле кады бөле туткаш чыдыпкан. Аьт шимчевейн барган. Ооң соон-

да көрүп турган эштери чедип келгеш, Түметейниң будун эзеңгиден ужулган...

Фашистер кажар арга ажыглап, шынаа талазынче эскет чок киргеш, оон бо үнгүлөп келген. Ынчаар орта Балчый-оол биле Самбуу ийи баарында немецтерниң бажын ажылдыр шынаа уунче боолап эгелээн. Ол таладан диргелип кел чораан айыыл чайлаттынган.

Пулемедун ээй тыртып чыдырда, Балчый-оолга автоматтың сүрүшкек октары дээпкен. Самбуу кезек када чааскаан боолап чыткаш, өөрүнчө үңгөпкөн.

Та үрөлгөш, та боолаттырыпкаш чүвө, элээн үениң дургузунда чангыс черге турган немец танк чер, дээрни сирилетпишаан, эки турачыларның кырынче бо буруладып кел чораан.

Ийи холунга бөлүк гранаталар тудуп алгаш, балыглаткан будун халайтыр сөөртпүшаан, улуг сержант Дөңгүр-Кызыл кандыг-даа дужаал чокка танкыже удур үңгөп чорупкан. Бичин болганда Дөңгүр-Кызыл сөөлгү танктың илчирбезин үзе чазылдырыпкан. Боду база олла черинге өлүп калган.

Самбуу өөрүнгө үңгөп чедип кээрге, чүгле улуг лейтенант Бүрзеккейниң пулемеду тарбыдавышаан болган. Ооң бетиинде Түметей өрү көрнү берген чыткан. Түметейниң хаваанче пулемёт хараалы дыка хандыр кире берген, туруп турганы-ла ол боор оң, мойнунче кирген октуң күске караа дег үдүндөн хан акпышаан, а командириниң оң холу балыгланган болган.

— Эжим командир, Балчый-оол өлүрткөн — деп, Самбуу дайынчы чурум ёзугаар илеткээн.

— Раз так, немецтер-биле ийилээ тулчур бис! — дигеш, Бүрзеккей командир хая-даа көрүнмейн, солагай холу-биле бүлгүртүп-ле чыткан. Самбуу база адып эгелээн...

1944 чылдың март 10-да Совет командьылал чериниң

айтышкыны ёзугаар 31-ги полкка дириг арткан тыва эки турачыларны Ковров хоорайже эгидипкен. Март 17-де Дубно хоорай немец-фашистиг эжелекчилерден хостаттыган.

Тываның эки турачылары Москва таварып, Ковров хоорайже бар чыдырда, Тываның элчин чери Воробьевы горы деп аттыг станцияга фронтучуларның Москвада өөренип турар студентилери-биле ужуражылгазын эрттирген.

1944 чылдың май 27-де Ковров хоорайга Совет Армияның аъттыг шерииниң кол штавының болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң төлээзи генерал-майор Тимохин база подполковник Суров олар чедип келген. Ол кежээ генерал Тимохин 53 тыва эки турачы бүрүзүнүң холун тудуп тургаш, Совет Эвилелиниң орден, медальдарын тывыскаан. Ол байырлыг кежээге Тываның ССРЭ-де элчини Ёңзак, Москвага өөренип турган генерал-майор Шоома, курлавырда турар ийиги аъттыг шериг бригадазының командири генерал-майор Радчук, тываларның Ковровка келгеш каттышкан 2-ги полугунун командири Барышников болгаш өскелер-даа киришкен.

Даартазында, май 28-те, дүнекиниң 10 шакта тыва фронтучулар поездиге олурупкаш, төрөөн черлеринче чанып чорупкан.